

På tal om framtiden

Av

Gösta Arvastson

Vad ska vi göra med framtiden? Vi kan inte leva i den. Ibland hör jag människor som talar om den som om den vore en realitet. De verkar ganska säkra. Ibland verkar de vara övertygade om att de talar sanning men längre kommer de sällan. Framtiden är inget objekt som de kan lägga på bordet och undersöka med förstoringsglas, det är ingenting som går att fotografera. Framtiden förekommer inte på speciella platser, den kan inte knytas till några särskilda händelser. Trots detta är den ständigt lika aktuell.

För etnologin är detta naturligtvis ett intressant område. Människans funderingar på framtiden tillhör några av de mest grundläggande orienteringarna i livet. Sedan urminnes tider har hon skapat sig en bild av framtiden och den har påverkat henne. Ibland har den varit målad i ljusa färger, ibland mörka, och den har fungerat som bild av önskningar, förhoppningar men också den djupaste oro. Kulturforskare känner till att framtidsbilderna varierar mellan kulturer och samhällsgrupper. Genom århundraden löper människans berättelser om framtiden. I varje arbete och varje handling som strålade ut från henne fanns en mening.

*

Luthers lilla katekes med hustavlan var en de mest spridda folkböckerna under 1700-talet. Den fanns i stort sett överallt och inpräntades vid hus- och nattvarvsförhör av präster, klockare, husbönder och alla som hade intresse av att hålla samhällsordning vid liv. Man kan tolka den som ett uttryck för en människosyn som grundade sig på en inlärd förnöjsamhet. Man skall inte bry sig därför att "morgondagen har du inte

sett". Orden fanns på en tygbonad hos skräddaren i Sturup 1969. Kort därefter revs huset.

Det var inte människans uppgift att bry sig om morgondagen eftersom den översteg hennes fattningsförmåga. Skulle någon försöka göra det på egen hand så var det ett övergrepp som inte kunde förlåtas, "varken i denna tidsålder eller den tillkommande" (Matt. 12:32). Det fick ske på egen risk och i värsta fall kunde man mista förståndet. Framtiden fick man kartlägga i smyg. Seden med årgång i bondesamhället, när människan vandrade mellan kyrkor på nyårsnatten för att läsa tecken om vad som väntade under året, antyder något om hur förödande det kunde vara att avslöja sin nyfikenhet. Ville man få inblickar i framtiden så fick det ske i hemlighet.

De kloka och synska

De förtappade som hade överskridit gränsen och blickat in i framtiden representerade ett hot mot samhällsordningen. Till dem hörde kloka gubbar och gummor som vanligen bodde i backstugor och torp utanför byarna. De levde sina liv bortom bjudlag och gillen och många av dem var synska i den meningen att de kunde se in i framtiden, dessutom fanns det mycket som tydde på att de hade ett förbund med djävulen. De kunde sia om saker som andra människor inte kände till eller ens vågade utforska. Gick man till dem så kunde man få en alldeles klar bild över vad som väntade i framtiden och uppteckningarna i folkminnesarkiven visar att deras stugor fylldes av nervositet och att deras blickar kunde vara hypnotiserande.

Deras ögon såg en andlig värld som andra människor var utestängda ifrån. Antingen trodde man på dem och lät dem bestämma, eller så återvände man till sina krämpor eller borttappade saker. Kanske är logiken enkel. När man inte känner till vad den andra människan ser så kan det vara ett bevis på att man lever i olika rum och tider. När den andre dessutom har en direktförbindelse med den andliga världen, genom sina ögon, som kan bringa lycka eller sjukdom bland människor och kreatur, blir hennes vetande märkligt överordnat. Somliga av bondesamhällets kloka möttes av djup respekt just av den anledningen. De representerade ett högre vetande men

prästerna talade om dem som falska lärare. De förledde människorna, enligt den bibliska texten, *vth aff then rätta wäghen* (Jer. 50:6).

*

Med industrialismen följde en social turbulens som sände chockvågor genom samhället. Här fanns en tydlig förening mellan bondesamhällets regelverk och fördömandet av kringresande predikanter, kolportörer och "folkförförare" som planterade oro i samhället och förklarade varför vissa sinnessjukdomar berodde på religiösa grubblerier och hysterier på de nya sinnessjukhusen.

Mot den bakgrunden var det inte så underligt att drömmen om det hållbara samhället började breda ut sig. Det blev allt tydligare vid mitten av adertonhundratalet att sten var ett viktigare material än jord och trä eftersom sten kunde vara bestående och att den personliga framtiden kunde skyddas från tidens oro som om samhället var ett slags trädgård med prydnadsstenar och föreställda ruiner. Hushållningssällskapet hade några betydelsefulla uppgifter för framtiden. De började kartlägga mycket noggrant vilka arbetsinsatser som kunde förväntas av en tegelslagare eller en jordbruksarbetare. En fullgod arbetare skulle i framtiden kunna lässa 50 par lass gödsel på en dag om han ständigt hade vagnen vid gödselhögen. Han skulle kunna bortforsla jorden från ett nygrävt dike på en sträcka om 400 alnar på en dag. Under tiden fortsatte diskussionerna om sättet att förbättra gröda, att uppdraga ädla fruktträd, att bereda det finaste lin, att förstöra envist ogräs och att tvinga en höna till att kläcka kycklingar. En framtidsbild beskrev lineariteten i samhällets utveckling, att det fanns en fortsättning och allt kunde göras bättre, samtidigt som den raka linjen vållade turbulens och kritik. Den politiska temperaturen steg när den nästan tusenåriga organisationen av byarna började sönderfalla genom skiftena, vilket Anders Franzén nyligen visat i sin avhandling *Skiftenas skede – laga skiftets handlingar som källmaterial för byggnadshistoriska studier med exempel från Småland 1828-1927* (2008).

Det kollektiva minnet var liksom framtiden en linje som kunde brytas ned till evolutionistiska serier, montrar och skyltar. Förebilderna fanns bland annat i världsutställningarna och Crystal Palace 1851. Egentligen var det märkligt att

organiseringen av de nationella museerna följde samma mönster över hela Europa, först med landets strävanden, inklusive plogar, maskiner och bostäder ordnade i serier. Sedan kom industrin och maskinerna. Det kollektiva minnet var en gest av tacksamhet som skulle riktas mot fäderna.

En viktig uppgift för museerna var att förklara att *framtiden* och det *förflutna* hängde ihop. Framtiden var lätt att tala om så länge den omfattades av ett allmänt erkännande. Om ett tillräckligt stort antal människor hävdade motsatsen, att framtiden och det förflutna var två skilda saker, uppstod ett problem. De måste isoleras och bli påmindas om sitt utanförskap eftersom de störde samhällsordningen. Emigrationen till Amerika var särskilt intressant för många av sekelskiftets skribenter av den anledningen, eftersom emigranterna placerade sig själva och sin egen framtid i första rummet, vilket inte var något att rekommendera. De gav sig iväg utan några tacksamhetsgester och intresserade sig för sina personliga minnen. Individualismen och den starka tron på framtiden som ett individuellt projekt var någonting nytt. I emigrationsutredningens enkla pedagogik vid början av förra seklet måste emigranterna dömas till ett olyckligt liv som *fosterlandsflyktingar*.

Nollställa tiden

De böljande arbetarmassorna och de rykande fabriksskorstenarna. Futuristerna vid början av 1900-talet hyllade varje form av masstransport av tecken, signaler och impulser. Det fanns en poesi i hastighetens föremål men en sentida betraktare, Marshall Berman, ansåg att deras framtidsvisioner var naiva och hänsynslösa. Kanske hade han rätt men skönheten i en bilfabrik gick inte att ta miste på, de fungerande linjerna, den stränga kontrollen av tid, rum och rörelse.

Det fanns många som ville nollställa tiden och börja bygga det nya samhället. De talade gärna om rörelsen mot den högre civilisationen som om den just hade startat omkring 1910 med det löpande bandet hos Ford i Detroit. Det var en rörelse från ingenting till det fulländade arbetsfria samhället. I sökandet efter år noll upptäckte de att samhällsordningen fanns i naturen, att framtid var något man kunde tala om men bara som kommande objekt och händelser, och att samhället påminde

om bikupan eller myrstacken. Den vetenskapliga arbetsdelningen var en naturlig princip.

Människor rörde sig mot framtiden med varierande hastigheter. Rörelsen var relativ till andra hastigheter och den lärdomen såg ut att vara den princip som fanns inskriven i kosmos. Intresset för de relativa farterna, som när flygplanen flög lågt och tävlade med tågen, eller tågen med bilarna eller bilarna med hästarna, gick ut på att förstå hastigheter. Gränserna för det möjliga kunde tänjas. Hastigheter kunde bara öka. Hastighetsmätarna graderades frikostigt av biltillverkarna.

I tändstickans tidevarv

Hur såg framtiden ut i den lokala miljön på Österlen och i Ystad? En allvarlig nyhet som ystadborna läste var att fem flickor i New York hade blivit svårt skadade i ansikten och svalg under arbetet när de målade självlysande siffror på urtavlor. Ledningen vid US Radium Company hade givit dem order att fukta penslarna med tungan. De radioaktiva ämnena hade då angripit cellvävnaden i deras ansikten "så de faktiskt var dömda till döden". Mot företagets idé, att tillverka klockor med självlysande siffror, stod kvinnornas liv. Händelsen beskrevs i *Ystads Allehanda* den 1 maj 1928 och världen trängde sig på. För en bonde på Österlen var sådana katastrofer sannolikt inte särskilt märkliga; ändå hade han fått något nytt att tänka på. Det moderna kunde vara en ondska. Människan utsattes för krafter som hon inte kunde kontrollera. Farorna var nya, riskerna större och så uppstod en rädsla för det moderna samhället.

Efter finanskraschen 1929 och arbetslösheten vid början av trettioalet dök framtiden upp som ett hetare samtalsämne. Många människor hade kommit till uppfattningen att de befann sig vid en brytpunkt i samhällets utveckling. Och de hade anledning att fundera på hur annorlunda världen skulle se ut i nästa generation.

Hösten 1932 diskuterade tidningarna den kände finansmannen Ivar Kreugers självmord. Ända sedan jordfästningen hade det förekommit rykten om att han levde på någon plats i världen med bevarad anonymitet. Hans död var påhittad för att

komma bort från skulder och kistan skulle ha innehållit en vaxdocka. Någon hade noterat att han fortfarande beställde cigarrer. Samtidigt var Kreugerkraschen en tragedi som gjorde många utblottade, ett känsligt ämne, som man inte fick skoja om.

På nöjesetablissemanget Hippodromen i Malmö uppfördes en tragisk komedi, *I tändstickans tidevarv*. Pjäsen fick nedgörande recensioner i *Svenska Dagbladet* som skrev att det var en dålig teater, en fars (1932-11-05). Bakom pjäsen fanns författaren och lundensaren Ernst Norlind, som var känd för sina vänsterpolitiska åsikter. Nu var det många som började ifrågasätta de högre samhällsklasserna. För dem som oroade sig kunde arbetslösheten leda till en skrämmande händelseutveckling; den nedgörande kritiken var belysande för den nya osäkerheten.

En höjd framtidsberedskap

Det fanns två sätt att förhålla sig till framtiden, det ena var att vänta. Att framtiden skulle infinna sig utan att man behövde lyfta ett finger var en obestridlig sanning. Tidens tankar om väntan vid början av trettioalet kom till uttryck på flera sätt. Stora delar av befolkningen tillhörde publiken vid uppvisningar och utställningar och väntan var både en samhällsordning och en realitet vid racerbanorna. Människorna hade samlats för att få vara med om sensationer. Ofta var det rollen som åskådare som fanns inskriven i den förväntat trögrörliga folkkulturen under trettioalet. För dem som oroade sig över den utbredda passiviteten, inte minst på landsbygden, var det viktigt att skärpa tonen. Beredskapen måste höjas, samhället måste återfå sin ordning och botemedlet mot tidens förflackning var fasta normer.

För att höja människans beredskap att möta framtiden återstod en viktig möjlighet, att skapa installationer, bilder, berättelser och utställningar som visade att framtiden redan var här.

Och för dem som ville annorlunda fanns det goda möjligheter att förlänga sin väntan och mobilisera sina krafter på motrörelser. På den sydostskånska landsbygden härskade en bondekonservatism som egentligen var något annat, en utbredd skepsis mot den kollektiva framtiden. Stockholmsutställningen 1930 med

sina fyrkantiga lådor väckte löje och stadsmänniskans villfarelser var allmänt kända. I den folkliga kulturen fanns en avvisande hållning mot dem som ville styra allt för mycket. Det var många som hörde röster från vallpojkar och pigor över tuvorna, som tyckte sig ana en jordens heder i själva landskapet. Antikvarien Märta Leijon utbrast: "Tänk på alla dessa gamla föremål, vilken historia de har" i en artikel om hembygdsmuseer i *Ystads Allehanda* den 26 juni 1930. Det förlösande ordet var "tänk!".

Situationens makt

Tidningarna förmedlade framtidsbilder från den stora världen. Redan 1928 hade racerbilföraren Mary Bruce gjort en strålande flygning. Hennes samlade erfarenhet var inte mer än fyrtio flygtimmar när hon startade för att flyga ensam London – Tokyo, flygutbildningen hade hon klarat av på en vecka. Situationen var långt borta, den var avlägsen och främmande, ibland var den otänkbar, men tidningarna kunde aldrig upphöra att leverera sensationer.

Framtiden var en berättelse eller bild som fann sin plats i det närvarande. Även som nyhet från världen utanför fick den sin betydelse i den situation där läsaren befann sig. För att tala med John Dewey så är den tankefiguren ganska viktig. Vad etnologerna menar med ordet *situation* är inte något enskilt objekt eller fysiskt föremål, inte ens några föremål som hänger samman. Om vi nöjde oss med att beskriva ett föremål som fyrkantigt, eller gjort av plast, i så fall skulle vi aldrig förstå vilka erfarenheter som ligger till grund för valsituationer och händelser. Vardagslivets erfarenheter handlar snarare om hur sammanhang uppstår och hur vi ger sakerna betydelser, beroende på den omgivande kontexten, det som väver samman. Till dessa sammanhang hör naturligtvis också framtiden, en egenskap och ett värde som vi tilldelar sakerna, beroende på deras beständighet och möjligheter att fungera i andra kontexter. Vad som blir betydelsefullt är inte att ett föremål placeras i framtiden utan snarare hur bilderna komponeras, visionerna formuleras och hur verktygen ser ut.

*

Amalia Earhart, flög solo över Atlanten 1932 och landade vid Derry på Nordirland. Amy Johnson flög sträckan London – Kapstaden samma år. Marga von Etzdorf döptes av tidningarna i Spanien till *Den ensamma senoritan* efter en krasch på Sicilien. Marga von Etzdorf flög senare från Berlin till Tokyo på 11 dagar och fortsatte till Bangkok, där planet havererade i april 1932. En spåman hade berättat för henne om den kommande olyckan vilket berörde henne djupt. Jean Batten gjorde flera försök att flyga England – Australien och satte hastighetsrekord på sträckan i maj 1934. Följande år gjorde hon en uppmärksam flygning till Brasilien och året därpå ännu en rekordflygning England – Nya Zeeland. Oljebolagen vädrade morgonluft och tävlade om att marknadsföra sina produkter som sponsorer.

De trädde in på manliga områden men de var inte på jakt efter deras maskulinitet. Den visuella bilden av kvinnan bland bilar och flygplan var en moderiktig stilblandning av frigörelseteman och alla kretsade kring behovet av uppgörelser med det gamla samhället. Kvinnan som saknade kulturella belastningar gick före och konsumerade teknikens landvinningar med cigaretten i mungipan. Hon trädde in på domäner som styrdes av män och utmanade deras hegemonier genom att vara ovetande och blev enkelhetens budbärare: Gå rakt in i tekniken! Tveka inte! Fixa det här!

Mediernas makt var betydande för produktionen av framtidsbilder på trettioalet. Det verkar ibland som om framtiden löstes upp och började förläggas till olika platser och årtal, lite här och lite där.

Världsutställningen 1939

Framtiden var länge platser som öppnade sig för tillfälliga besökare, inte minst vid de moderna utställningarna under nittonhundratalet. Gästabad som upplevdes som bestående trots att de var tillfälliga, och som lämnades åt sitt öde trots att många fortsatte att göra anspråk på dem, och som efterhand möjligen återstod som *spår* av något som hänt, av människans verksamhet. Människans känsla för tidens gång var

som osynliga kulturlager som bara framträdde när någon sökte efter dem.

Sven Stolpe besökte världsutställningen 1939 i New York och letade efter framtiden. Han fick åka i ett tåg som General Motors hade sponsrat och lyssnade till en röst som talade genom högtalare infällda i ryggstödet. Rösten guidade honom genom framtidens land år 1960. Ett välordnat vägnät slingrade sig igenom det frodiga solbelysta landskapet.

Den amerikanska bilindustrin hade stora avdelningar medan de små nationerna kom i skymundan på utställningen. Den norska paviljongen innehöll några tusen konservburkar framför ett fjordlandskap med rörliga båtar. Vilket intryck skulle de norska konservburkarna kunna göra på amerikanarna som redan vant sig vid televisionen?

Häpen iakttog jag, hur de människomassor och pressmän som besökte utställningen lät sig bländas av dessa dåraktiga framtidsvisioner. Tekniken som en kamp för människan, hennes frihet och andliga växt, för samförstånd och broderskap — vilken förblindelse! (Stolpe 1975)

Den industriella utvecklingen ställde krav på nationella arenor, montrar och estetiska installationer. Tekniken ville bli sedd. Men redan under trettioalet framträdde kritikerna. Det gick lätt att tala om dårar, särskilt bildårar, samtidigt som tidningarna förmedlade det ena äventyret efter det andra.

Mitt i framtidsruset fanns en skeptisk, anti-teknologisk rörelse med tydlig förankring till flera grupper, både bönder och arbetare, men ofta har forskarna förlagt den till den humanistiskt bildade medelklassen. Oberoende av grupptillhörighet talade kritikerna ofta om teknikens dårar.

Framtiden på Volkswagen-Skoda 1991

Vi gjorde ett workshop. Det vara en och en halv dag. Vi startade efter lunch och vi utvecklade visioner och alla möjliga saker. Förr i världen pratade dom bara med enstaka personer här på Skoda, gjorde överenskommelser med den eller den. Efter vårt workshop så hade vi en feed-back session. (Anteckningsboken)

En av mina informanter i företagsledningen berättade om det komplicerade arbetet att förändra en kommunistisk fabrik till en kapitalistisk. När tyska Volkswagen övertog Skoda 1991 såg det ut som om förnyelsen gick ut på att överföra hela produktionskonceptet från Tyskland. Planeringen för framtiden kallades *Processes of transforming*. Det betydde inte att den gamla fabriken vid Skoda varit omodern. Den hade genomgått en teknisk förnyelse under de senaste decennierna med införandet av robotar, bland de första i Östeuropa. För många länder i östblocket var Skoda en framtidsfabrik. Problemet var att Skodaverken i motsats till de flesta västeuropeiska tillverkare hade behållit en traditionell yrkesstruktur. Mr Lopez, som rekryterats från amerikanska GM ritade visionerna och sa allt som behövde sägas, och det var Mr Lopez som Human Relations avdelningen följde bokstavstroget under måndagsmötena när ledningen fattade beslut. Då bestämdes att hela företaget under den kommande veckan skulle tala om sådana saker som exempelvis *motivation, family-feeling, education, quality* och *logic-understanding*. Andelen skolade arbetare i det kommunistiska Tjeckoslovakien var större än vid de västeuropeiska företagen, samarbetet med de tekniska högskolorna var tydligare, kompetensen bland arbetarna var högre. Redan under den socialistiska tiden hade man intresserat sig för en "japanisering" av produktionen. Efter 1991 ville den nya samarbetspartnern, Volkswagen gå ett steg längre och förverkliga de moderna idéerna om *lean production*. Experimentet var kostsamt, men arbetskraften i Tjeckien, som tillhörde den lägst avlönade i Europa, spelade Volkswagen i händerna.

Framtiden var ett projekt och projekt kan sluta hur som helst. Framtiden handlar om vem som definierar den och det kan förklaras i ett maktteoretiskt perspektiv. Ofta omtalas den som visioner och överenskommelser. För arbetarna vid

Skoda innebar framtiden en förlust av tryggheter – ibland själva arbetet eftersom många blev uppsagda.

Åter till Sturup

Med tanke på att framtiden sällan kan omfattas på något annat sätt än med hänvisningar till konkreta exempel, uttalanden och visioner, förekommer det att en grupp förhåller sig passiv och föredrar att vänta medan en annan grupp driver på och kräver beredskap. Framtiden är en komplicerad företeelse. Den leder till intressekonflikter och motrörelser och den starke avgår med segern. Olika framtider kan släta ut varandra när det råder oklarhet om vad som väntar. Berättelser om framtiden har ibland en förmåga att resultera i tystnad.

Under ett brett upplagt dokumentationsarbete i Sturup, som jag ledde tillsammans med Jonas Frykman inför bygget av storflygplatsen, visade det sig att när vi försökte sammanföra människor från olika sociala grupperingar med avsikten att de skulle inspirera varandra och samtala blev resultatet det motsatta. Det var en märklig situation, fylld av energi och samtidigt utslätande, som när man åstadkommer en kortslutning med startkablar.

En annan förklaring till tystnaden fanns möjligen hos byns skraddare, som tillhörde den gamla sorten som fortfarande kunde sitta och arbeta med korslagda ben på bordet. På en bonad fanns texten: "Morgondagen har du inte sett – idag råder Herren." Förklaringen var naturligtvis att det fanns en religiös övertygelse hos honom men samtidigt någonting som gick på djupet. Att väntan fortfarande hade sin betydelse och att den egentligen var resultatet av en fullständig underordning. Framtiden för byn var något som andra bestämt.

*

Snart försvann byn och det var 1969. Ryktet sa, att det bara fanns en utredning, som dessutom omfattade bara en sida, som förklarade varför Malmös storflygplats skulle ligga i Sturup. Längre bort avtog malmöbornas "flygbenägenhet". Det rådde en spänd oro i Sturup och någon föreslog att vi skulle kedja fast oss vid rådhuset i Malmö.

Gränser och passager

Det är fint att ha en fullklottrad kalender. En människa med en sådan kalender ser ut att vara betydelsefull och upptagen. En sådan människa har kontroll över den närmaste framtiden. En sådan människa måste vara efterfrågad och en efterfrågad människa måste vara väl insatt i sin egen känsla av närvaro. Några vänner från London nämnde härförleden den omöjliga ordkonstruktionen som kommit i ropet, *diarising the day*. Bussen skall passas, barnet skall hämtas efter basketträningen, maten skall handlas och tandläkaren har satt en tid. Var det inte bilen som skulle lämnas in för reparation? Många saker sker rutinmässigt och följer en tidtabell.

Så finns också den avlägsna framtiden som sträcker sig genom decennier och århundraden och som övergår i ett töcken och faller utanför kalendern.

Det vanliga sättet, särskilt i den politiska verkligheten går ut på att beskriva resan till framtiden som en serie passager, övergångar och strategiska val. Det diskursiva bruket av "ljuset i tunneln" och "stålbad" hör dit. Etnologin lägger betoningen på individen. Tonvikten ligger på den mänskliga erfarenheten, istället för den pedagogiska diskursen som fick sin form under den tidiga industrialiseringen – arbeta nu så kommer belöningen i framtiden. Människan skaffade sig erfarenheter av att vara i rörelse, av framförhållning, teckentydning och uppföljning. Etnologiska studier i industrialiseringens samhälle har gång på gång visat hur individerna fick lära sig att tänka på framtiden istället för det närvarande.

Källor och litteratur

Franzén, Anders 2008. *Skiftenas skede - laga skiftets handlingar som källmaterial för byggnadshistoriska studier med exempel från Småland 1828-1927*. Jönköping: Jönköpings läns museum.

Stolpe, Sven 1975. *Memoarer 2, Stormens år*. Stockholm: Askild & Kärnekull.

Svenska Dagbladet 1932-11-05.

Ystads Allehanda 1928-05-01, 1930-06-26.

Gösta Arvastson är professor i etnologi vid Uppsala universitet.